

באורים לשער הכניעה

הרב עובד שוגרמן

שבספר חובת הלבבות לרבנו בחיי

ראשי פרקים

פתיחה

פרק א' - הערת התורה והערת השכל.

פרק ב' - שם השער.

פרק ג' - מרכזיות הכניעה (הקדמה ופרק ח' בשער הכניעה).

מקורות והערות לפרק ג'.

פרק ד' - החכמה והענווה (פרקים א-ב בשער הכניעה).

מקורות לפרק ד'.

פרק ה' - ממשות הקיום והענווה (פרקים א-ב בשער הכניעה).

מקורות והערות לפרק ה'.

פרק ו' - הדרך לענווה (פרקים ג-ז בשער הכניעה).

פרק ז' - הענווה הכוללת (פרקים ד, ו, ז בשער הכניעה).

פרק ח' - דעת ה' כיסוד הענווה (פרק ה בשער הכניעה).

מקורות והערות לפרק ח' ולפרק ד'.

פרק ט' - מקומה של הגאווה (פרק ט בשער הכניעה).

מקורות והערות לפרק ט'.

פתיחה

"כל ספר, כשהוא לבדו, מגלה רק חלק מצמצם וקטן מהרגש או השכל, וכדי לדעת את ערכו האמתי אפשר רק שמוציאים את הקשר שבינו ובין הכלל כולו.

וביותר יהיה ניכר היתרון והשלמות, כשמתחבר שפע של ספר חשוב אחד עם איזה ספר חשוב אחר, הנראה כעומד בנגוד אליו, שרק הנגוד הזה, כשהוא בא לידי התחברות הוא מביא לידי שלמות שאחד משלים את חברו."

(מאמרי הראי"ה ח"א 11-12).

הפרקים הבאים הם באורים לשער הכניעה בספר חובת הלבבות (חזה"ל) לרבנו בחיי (ר"ב). מטרתו היא למצוא את היסודות המרכזיים ולדון בהם ולא לברר משפטים או רעיונות נקודתיים.

הבאורים נכתבו מתוך השוואה לדברי מרן הרב קוק זצ"ל. הרב הדגיש את הצורך בלימוד ספרי הראשונים ואף לימד את חוה"ל בשיבתו. אמנם הרב לא כתב פרוש לחוה"ל. אך הדברים שכתב יכולים להיות באור, הרחבה, העמקה ולפעמים אף ביקורת לנושאים רבים בחוה"ל¹. ניסיתי לבאר את שער הכניעה וכן למצוא מקבילות בדברי הרב². כל פסקה מדברי הרב ראויה להסבר רחב, אולם בחרתי להצביע בקצרה על נקודות התוספת והחידוש בהקשר לנידון

* הציטוטים מחוה"ל הם ממהדורת הרב קאפח בהוצאת פלדהיים.

* הפרקים הבאים הם חלק מהבאור של ספר "חובת הלבבות" לרבינו בחיי, לכן עניינים השייכים לשערים אחרים בספר הוזכרו כאן בקיצור.

פרק א - הערת התורה והערת השכל

רעיון מרכזי בדברי חוה"ל הוא, שמצוות התורה מבוססות על שתי הערות, הערת התורה והערת השכל. ההבחנה הראשונה בין שני רעיונות אלו (ללא ניסוח זהה), היא ביחס למקור הידיעה של אמינות התורה והאמונה, האם היא באה מהתורה כגילוי עליון או שאפשר להשיגה גם בשכל האדם, כך הדברים אצל רס"ג. אולם רבנו בחיי מוסיף על כך הבחנה משמעותית (ולכן נוסף כאן הביטוי "הערה"). אלו שתי בחינות יסודיות באופן של עבודת ה', האם זוהי עבודה שנכפית עלינו מבחוץ או עבודה שבאה מבפנים מרצון³. המשמעות הבסיסית של הערת התורה היא, עבודה מתוך חשבון של שכר ועונש, ללא הכרה אמינית בערך המצוות מצד עצמם. עבודה זו יש בה מימד של כפיה והכרח והיא משפיעה על האדם מבחוץ. ואילו הערת השכל היא עבודה לשמה הבאה מתוך האדם מצד ההכרה והרצון החופשי. הבחנה זו בצורתה המיוחדת של חוה"ל מביאה לשוני נוסף. בשלב הראשון זהו ההבדל בין הא-לקי (הערת התורה) לאנושי (הערת השכל), אולם כאשר מתעלה האדם בעבודת ה' גם בהערת השכל מופיע גלוי עליון מעל להשגה האנושית הרגילה. ולכן ההבחנה המשמעותית שנשארת, היא מצד המוסיבציה של האדם לקיום התורה, האם יש כאן רצון פנימי (הערת השכל) או השפעה חיצונית⁴. עיקר העיון בסוגיה זו מבואר בהרחבה בשער "עבודת א-לוקים" פרק ג', שם מבוארים פרטים רבים הנובעים מהבחנה זו. אמנם ברוב שערי הספר (וכן בכניעה⁵) לא נזכרה חלוקה זו באופן מפורש, אבל לענ"ד היא מהוה מפתח גדול להבנת עניינים רבים

1. האם היה מסכים חוה"ל עם פרשנות דבריו ע"י דברי הרב? (למשל ההבחנה בין תורת א"י לתורת חוה"ל) זו שאלה חשובה מאוד ויש לדון בכל פרט לגופו. ראה במבוא הכללי.

2. ובסדר הפוך יש כאן מקורות לדברי הרב.

3. ראה הרב ב"חזון הצמחונות והשלום". וכן הגרי"ד סולובציק איש ההלכה עמ' 151 בהערה למטה.

4. חצונית מצד הפנמתה בנפש האדם.

5. בשער עבודת א-לקים בעמי (פח) נזכרים שני סוגים של כניעה בהקשר הכללי של עבודת ה'. אבל ניתן למצוא בסו"י לשתי ההערות ביחס למידת הכניעה באופן מוצנע, בעמ' פ"ט באופן החמישי של הערת השכל נזכרת הכניעה "ובכל יום שמוסיף הכרה והבנה לטובת ה' עליו... יוסיף כניעה לר' זוהי כניעה של הערת השכל, ואילו כניעה של הערת התורה הרי שהיא הפשוטה המצויה בעיקר בשער זה. לדוגמה בפרק ח עמ' ר"ט כתב "ולא תתכן מדה טובה למאמין כא לאחר מלוי החובה..." כלומר מדובר בכניעה מתוך חובה שהיא מכת הערת התורה עיי"ש.

בחוה"ל. הרב מקבל הבחנה זו בנוגע לפרטים רבים. אלא שחוה"ל מאריך ומרחיב בעיקר בעניין הערת התורה, והדיון בהערת השכל מצומצם, ואילו הרב מבאר, שעיקר עבודת ה' בזה"ז, מבוססת על הערת השכל, ורוב דבריו עוסקים בביאורה. בפרוש שער זה נידרש פעמים רבות להבחנה זו.

פרק ב' - שם השער

שמו של השער הוא שער הכניעה (לפי כל התרגומים).

מדת הכניעה מכונה בספרי מוסר רבים בשם ענווה. לדברי ר"ב המשמעות זהה וכמ"ש בעמ' קצ"ו "הנכנע הוא הנקרא בכתבי הקודש עניו, ונבזה בעיניו, וצנוע ודכא, ושפל רוח וכו'". לאורך השער משתמש ר"ב בשני השמות, אפשר להציע שני הסברים להעדפת השם כניעה על פני ענווה.

א. הכניעה במקרא נזכרת בהקשר של הכנעת אויבים במלחמה⁶ או חוטאים שחזרו בתשובה ונכנעו לפני ה' מתוך ייסורים⁷. בכל המקרים אנו מוצאים שתי היבטים שחוזרים על עצמם. הראשון מקורה של כניעה אינו מרצון חופשי אלא מפחד, כפיה ויראת העונש. השני הוא שהנכנעים הם כוחות שלילים חיצוניים-אויבים או כוחות שליליים פנימיים-יצה"ר. שיטת ר"ב היא שקיום התורה מבוסס על שתי הערות: הערת התורה והערת השכל, שמקבילות ליראת העונש ויראת הרוממות. שני מאפייני הכניעה שהבאנו מתאימים להערת התורה שהיא "פחד ויחול וכפיה והכרח"⁸ כיון שראשית העבודה היא מצד הערת התורה בחר ר"ב בשם כניעה.

ב. מאפייני נוסף לכניעה אפשר למצוא ע"י השוואה למושג הענווה, הענווה נזכרת בתורה ביחס למשה רבנו שהוא, "עניו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה"⁹, מהי ענווה זו? האב"ע מפרש "שלא בקש גדולה על אחיו". הרמב"ם מפרש ע"פ ה"ספרי" שמרים ואהרון דברו בפניו של משה ומשה סבל ולא ענה להם. יש כאן דגש על המשמעות החברתית של הענווה¹⁰. יתכן והבחירה במושג הכניעה ולא הענווה מבליטה יותר את הקשר לעבודת ה' וכן מבאר ר"ב שעיקר דיונו הוא בעניין הכניעה לה' (עמ' קצ"ז). הכניעה מדגישה את יחס המרות, יחסו של העבד לאדונו, יחסו של הכנוע כלפי מי שנכנע לפניו. דבר זה שייך בעיקר ביחס להקב"ה ופחות ביחס לבני אדם. נקודה זו תתבלט בהמשך, כשנראה שדעת ה' היא יסודה של הכניעה.

6. כמ"ש ז"ך דוד את פלישתים ויכנעם (שמואל ב' ח' א).

7. כמ"ש על מנשה זכה צר לו חלה את פני ה' א-לקיו ויכנע מאוד (דבה"ב ל"ג י"ב).

8. שער עבודת האלוקים פרק ג עמ' פ"ח.

9. במדבר י"ב, ג.

10. ראה "מידות ורגשות", רמת גן תשנ"ה ענוה ע. אטקס.

פרק ג' - מרכזיות הכניעה בעבודת ה'

(הקדמה ופרק ח' בשער הכניעה)

הענווה היא "אבן פינה" לכל הבניין הרוחני ר"ב מקדיש לכך דיון כפול.

ראשית, לעצם הגדרתה הבסיסית של עבודת ה': הכניעה אצל ר"ב "היא עיקר העבודות" (עמ' קצ"ד). אין עבודת ה' באמת בלעדית, יסוד העבודה הוא כניעה וקבלת מרות, שהנברא הוא עובד (עבד) לבורא הקב"ה (אדונו). כל קיום המצוות יכול לקבל משמעות שונה ללא ענווה. הגאה בזמן שמקיים מצות רוצה בכבוד מבני אדם. לפי ר"ב קיום מצות לשם כך אינו עבודה לה' אלא לבנ"א "גרוע מעובד אלילים" (עמ' קס"ט, שער יחוד המעשה). הגאווה היא הדבר המרכזי הפוגע בעבודה לשם שמים. (עמ' קצ"ד).

וראה מש"כ בשער התשובה (עמ' רכ"ח) "אמר אחד הצדיקים לתלמידיו: אילו לא היו לכם חטאים הייתי חושש לכם ממה שחמור מן החטאים. אמרו לו ומה חמור מן החטאים? א"ל זיחות הדעת והחניפות". ניתן להבין זאת באופן דומה, הגאווה מבטלת את משמעות המצוות כעבודת ה', והרי היא כעבודה שהאדם עובד את עצמו.

שנית, הענווה ראשונה גם ביחס למידות הטובות האחרות. פרק שלם-פרק ח' מקדיש ר"ב לשאלה, "האם הכניעה נספחת למעלות הטובות או שהמעלות הטובות נספחות לה". כלומר מהו מקומה של הענווה ביחס לשאר המידות. האם הענווה היא אחת מתוך קבוצה של מידות, או שיש לה מעמד מיוחד ראשוני ובסיסי יותר. ר"ב משיב "הכרחי שלא תתכן מדה נעלה למי שרוקן לבו מן הענווה לפני ה' (שם). זהו חידוש לגבי הענווה, שהיא "עמוד השדרה" המעמיד ומחזיק את כל המידות. המידות הם צדדים שונים של הזדהות, שייכות והתייחסות. הענווה היא המסגרת הבסיסית של העבודה, כשהאדם שם את עצמו במרכז, אין מקום לשום מדה ומצוה. אי אפשר לומר שיש לו אהבת ה', הרי אין לו כל קשר לה'. שיש התייחסות לה' הנמצא מעבר לאני האנושי יכולות להצטרף מידות אחרות ולבטא צדדים נוספים ביחס זה. כך מובן ש"ראשית התשובה, הכניעה השפלות והענווה" (עמ' פ"ח)¹¹.

מקורות והערות לפרק ג'

מקורות מחו"ל

אמר המחבר מפני שקדם מאמרנו ליחד המעשים לאלהים לבדו והיתה הגאווה במעשים המיוחדים לאלהים משנת את בעליהם יותר מהרה מכל הפגעים המשיגים אותם והיה

11. אם הענווה כ"כ בסיסית וראשונית, מדוע איך אין שער הכניעה מופיע בתחילת הספר? בפרק הבא אנסה לענות על שאלה זו.

הפסדה למעשים הרבה מאד ראיתי כי הנחוץ שבדברים שאני צריך להם הוא לטמוך לו מה שירחיקנה מן האדם והיא הכניעה, ומפני שנתברר לנו עוד שהוא שורש העבדות ובה יתכן להבדל העבד ממדת האדנות.

(כניעה - הקדמה).

אבל אם הכניעה סמוכה למידות הטובות או המידות הטובות סמוכות לה... ולא תתקיים לו הטובה עד שיקבל עליו עבודת הבורא ויודה לו בכל מידות העבדות ולא תתכן ממנו העבדות אלא באומן כניעתו לאלהים ושפלותו ושחותו לפניו כאשר הקדמנו וזה מחייב שתהיינה כל המידות הטובות והחובות סמוכות לכניעותו והיא ראש ותחלה להן, והדין נותן בעבור זה שלא תתכן מדה טובה למי שלבו ריק מהכניעה לאלהים ויש בלבבו מאומה מן הגאווה והגדולה. וכן ראש התשובה השפלות והשחות והכניעה...

(כניעה פרק ח').

מקורות מדברי הרב

א. ראשית העבודה ביום-ענווה

והנה ראשית כל חמדה היא הענווה, ולעומתה הגאווה היא ראשית כל חטאת. פתח הגאווה הוא בהיות האדם מיחש לעצמו מדת האדנות כאשר ביאר החסיד בחוה"ל, ע"כ בתחלת הקיצו ופקחו עיניו ראוי שלא ימשוך על עצמו מדת האדנות, וראוי שיהי עבד לעצמו. ותחת הרושם של הגאווה והשליטה על זולתו שתרשים עליו פעולתו הראשונה בהשתמשו בשמשו המשועבד לו מפני שינוי המקרים שבמצבו, תרשים המניעה מזה בנפשו הכנעה ועניות צדק. ע"כ אל תטול חלוקך שחרית מיד השמש ותלבש, כ"א בעצמך שמש את עצמך, פתח ציור הענווה בלבבך בראש הצעד של אורח החיים ליום הבא לפניך, כי אינך ראוי באמת שאנוש כערכך נברא בצלם אלהים כמותך יהי מוכן לשרתך, ובכלל אין השררות נאה באמת כ"א לאדון כל המתנשא לכל לראש ב"ה.

(עין אי"ה ברכות ב' פרק ז' פסקה ל"ז)

הרעיון, שהכניעה היא תחילת העבודה, משמש לרב טעם לדון, "אל תטול חלוקך שחרית מן השמש ותלבש", בזמן הקימה בראשית היום.

ב. גאווה- כעבודה זרה

הגאווה היא פוגמת את כל תוכן הקודש. האדם יש לו איזה ציור השערי בגודל האלהי שאע"פ שידוע הוא נאמנה שכל השרעפים נלאים וכל הרעיונים כלא נחשבים, מכל מקום הכרח הוא שאיזה ציור יתקשר ברוחו מהגודל וההערצה האלהית, ועל אותו הציור חלה אח"כ הודאתו הפנימית של מניעת ההשגה והציור.

אבל השראת השכינה שבמקדשו הפרטי הרי היא בערפל ההשגתי, וכאשר הוא מתגאה ומיחס רוממות ושלמות לעצמו, עולה ציורו ההשערי בגדולת עצמו למעלה מהציור האלהי

ונשאר עומד בגאווה נוראה, שאין לו ערך. ושכינה מיללת עליו וממילא סר האור, החופף, שעל גבי שכינתו, ונשאר ממש תוהו ובוהו ונעשה עבודה זרה גמורה, עד שמצוה לגדעו כאשר. וכל התוכן המחשבי הזה ישים האדם אל לבו, וידבק בענווה, שהיא האמת הגמורה, שאי אפשר לו לאדם כלל להתגאות, ולא לשום נברא, ונאצל, אפשר להתגאות, במרום האמת, רק לגאה על כל גאים הגאווה יאתה, וגאותו גדלה עולם מהכיל. והיא היא הענווה המוחלטת.

(אורות הקודש ח"ד עמ' תע"ג)

הרב מברא את הפגם החמור בגאווה משום שנחשב כעובד ע"ז. כלומר זהו הנגוד הגמור לאמונה בה', וכך ר"ב הגדיר את רודף הכבוד כגרוע מעובד אלילים (עמ' קס"ט). הכרת והשערת הגדולה הא-לקית הבלתי מושגת מביאה להתבטלות וכניעה לה' וכך האדם דבק בה' והשכינה שורה עליו¹².

ג. ענווה - שורש לכל הדעות והמידות הטובות

הענווה נמניכה את הדעת העליונה של האדם, ומורידה את אורה לעומק עומקה של נשמתו, וע"ז זה מכיר הוא את האמת לאמתה. וכפי רוב הענווה האמת האלהית מתגלה אליו. וכל הדעות הרעות, ותולדותיהן, וכל מיני דרכי עבודה זרה, הכל נובעים הם ממקור המשחת של הגאווה, שהיא מרימה את הלב, ואינה מניחה להאור של הנשמה לחדור לעומק העצמיות של האדם, ונשאר כולו שקוע באפלה. ולפי רוב הגאווה ככה יגדל סילוק האור של הדעת, וככה יגדל הזדון והשקר. זד יהיר לץ שמו, עושה בעברת זדון.

(אורות הקודש ח"ד עמ' תע"ז)

וממקור הגאווה נובע גם כן הכעס, והתאוה, עד תמצית שפלותם. שכחת האור העליון, מקור החיים והעונג, מציירת את הישות בצורה כעורה, מעוררת קצף, ויסוד הכעס מחולל את ארסו בנפש. החיים אובדים את ערכם, וכל תקוה אידיאלית מתמנעת. ומתוך כך באה הרשעה התאונית לעומק ממשלתה. וסוחבת את האדם לעמקי שאול.

וממקור הענווה בא הרצון והקדושה. נחת רוח מלא שורר בעולם, תקות נעימות כבירות סובבות וחודרות את כל. ובכל היקום החיים מאושרים, והכל נאהב. תעודות גדולות יש לכל פעולה, ולכל רגש, והכל הולך ומתקדש, הולך ומתעלה. הודו על ארץ ושמים וירם קרן לעמו תהלה לכל חסידיו לבני ישראל עם קרובו הללויה.

(אורות הקודש ח"ד עמ' תע"ט)

הענווה, היא שורש לכל הדעות והמידות הטובות והגאווה הינה שורש לדעות ולמידות הרעות. למרות הדמיון יש להבחין בין הרב לר"ב. לחוה"ל, הענווה, היא ראשית ויסוד, היא המסגרת והבסיס ואילו לרב היא שורש ומקור הכולל את הכל¹³. כלומר אצל הרב מודגש שהמידות הטובות נובעות מהענווה באופן טבעי רוחני ללא מאמץ מכוון. ואילו מדברי ר"ב משמע שיש כאן נקודת פתיחה מין בסיס הכרחי ומכאן ואילך נדרשת עבודה נוספת.

12. עיין תניא פרקים יט-כ.

13. עיין "זומר דבורה" לרמק פרק ב' ז'העיקרית שיתפוס שהוא מפתח הכל - הענווה מפני שהיא ראש לכלול, בחינה ראשונה בכתר ותחתיה יוכלל הכל".

הבחנה זו מתאימה לפן נוסף ביחס בין הערת התורה להערת השכל. בשער עבודת א-לקים מבואר "הערת השכל אינה נשלמת לאדם אלא ע"י סיוע גדול וחזק שיהיה לו מאת ה' יתעלה"¹⁴. זאת לעומת הערת התורה התלויה בהשתדלות האדם בלבד. הבחנה זו מקבילה לאחד מהמשמעויות, שבאר הרב, ביחס בין עבודת ה' בא"י לעבודה בחו"ל.

"בא"י המעין הרוחני על פנימיות הקודש, שהיא אור החיים של נשמת כנסת ישראל מתגבר הוא מאליו רק סיוע הוא צריך מהעבודה המעשית והשכלית... אבל בחו"ל עיקר הקניין הוא בא רק מצד היגיעה..."¹⁵ עיי"ש.

לפי"י הרב מתייחס להערת השכל שעקרה מצד ההשפעה של הטבע הסגולי הרוחני שמופיע בא"י, ולכן הענווה מופיעה כמציאות חיים שלמה ממנה נובעים שאר המידות. ואילו חוה"ל דן מצד הערת התורה המתאימה לחו"ל, ולכן הענווה היא נקודת מוצא להמשך העבודה וההשתדלות של האדם. יש לעיין, מדברי הרב כאן משמע שהמידה גאוה/ענווה משפיעה על הדעות, ואילו ע"פ המבואר בפרק ח' משמע שע"י ההתבוננות והעיון בדעות נשפיע על המידות. נראה שיש השפעות שונות בין המוח והלב ובאופן כללי יש השפעה הדדית ביניהם ואכמ"ל.

ד. הענווה והרצון

הגאוה פוגמת את הרצון וכיון שהרצון פגום אין מקום לכל טוב לנוח

(מידות הראי"ה גאוה ז').

הענווה משלימה את הרצון ובזה היא הכלי היותר טוב לקבל את הברכה

(מידות הראי"ה ענווה ב').

בהמשך לסעיף הקודם בו מבואר שהענווה היא השורש לכל המידות הטובות מבאר הרב ששורש זה מתחיל מהרצון. הרצון הוא "ההתגלות הראשונה של המהות הרוחנית"¹⁶. ברצון כלולים כל הכוחות והמידות ולאחר הופעת הרצון מופיעים שאר הביטויים של האישיות. "הרצון הטוב הוא הכל, וכל הכשרונות שבעולם אינם אלא מלואיו..." (אורות התשובה פרק ט, א), "...יגלה ע"י אור הרצון... כל הפרטים ברוב עושרם הם כלולים בה בפועל..."¹⁷.

יש ענווה המשלימה את הרצון הפנימי והיא הענווה הבאה ע"י הערת השכל, כיון שאז דבק האדם בה' באהבה וברצון. ואילו הענווה הבאה מכח הערת התורה, בונה את הרצון הפשוט בעצם קבלת העול"¹⁸.

14. שער עבודת האלוקים פרק ג האופן השישי (עמ' פ"ט), וראה גם בעמודים (קב, רל"ב, רמ"ט, רע"ד).

15. "אוה"ק חלק א' עמ' קל"ד.

16. אוה"ק חלק א' עמ' רנט.

17. אוה"ק חלק ב' עמ' תכח-ט.

18. נתיב"ט וסב"ת ומלכות היא הכתר באו"ח. עיין הערה 2. וע' נפש החיים שער א, פרק י"ז.

פרק ד' - השלמות הרוחנית והענווה

(פרקים א-ב בשער הכניעה)

א. הכניעה היא "שפלות הנפש וכניעתה ומעוט ערכה בעיניה" (עמ' קצ"ה). הדבר מתבטא בתודעה, בהתייחסות העצמית ובהרגשה. ר"ב מדגיש, שאין מדובר באישיות עלובה ומסכנה, מין שפלות נפשית ורגשי נחיתות, שמובילים לבטלנות וטיפשות. הכניעה מיוסדת על חכמה רבה והכרה במעלתו המיוחדת של האדם, "מתמת יתרון חכמה ויקרת נפש וידיעה אמתית במעלות ובמגרעות" (עמ' קצ"ו) ורק אז, "כאשר תבוא אחרי כן שפלות הנפש תהיה רצויה" (עמ' קצ"ז). בדברים אלו מתברר, שהכניעה היא שלב מתקדם בהתפתחות הרוחנית של האדם. דברים אלו קשים ודורשים באור. א. מדוע שהאדם יחשיב את עצמו פחות מערכו הרי זה שקר? ב. ישנה פה סתירה לכאורה, מחד האדם צריך דווקא להכיר בערכו ולפתח את כישוריו, ומאידך לאחר מכן צריך להיכנע ולמעט בערכו, כיצד מתיישבים שני עניינים אלו ביחד?¹⁹

ב. דעת ר' ישראל סלנט היא, שאכן הענווה היא נגד ההיגיון, כך אופיה ולכן היא קשה לקיום. "...אבל מצות ענווה היא על הרוב נגד השכל, כי זה שמכיר חסרונותיו שיש לו אינו נקרא עדין בשם עניו אמיתי, אם לא שיש בו כל המעלות הנכבדות אשר לאדם בתכלית השלמות, ועם כל זה הוא כופה את יצרו ומראה נגד השכל הישר שהוא חסר מכל כמו מרע"ה שהיה היותר שלם במין האנושי, עם כל זה היה בעיני גרוע מכל... ולכן גדולה עבודת העניו שצריך כפית השכל גם כן לבד כפית הטבע"²⁰. דברים דומים כתב הבן איש חי²¹. משמע שיש קשר בין הענווה והשלמות הרוחנית, לעניו נדרש, שיהיו "כל המעלות הנכבדות... בתכלית השלמות". אדם בעל מעלות, הגיוני שיהיה גאה, ואילו העניו הוא זה, שלמרות גדולתו פועל נגד שכלו, כדי לקיים מצות ה'. לפי זה תכונת הענווה, אינה מצב טבעי והגיוני.

ג. דעת ר"ב שונה. הענווה מבוססת על ההבנה ועל השכל הישר. הענווה קשורה עם מצב רוחני מפותח מאד. האדם צריך להגיע לידיעת ה' ומעשיו, העולם הרוחני העליון ובכלל זה ערך נפשו וכישוריו. עניין זה דורש חכמה רבה ושלמות מוסרית. אולם ככל, שהשגתו גדלה, הוא מקבל פרופורציה על מקומו וגודלו היחסי, שאינם גדולים כ"כ כמו שדמיין בתחילה בזמן שכל עולמו הסתיים בד' אמותיו. ובאמת "ערך האדם ביחס ליכולת הבורא לא כלום" (עמ' ר"ב) וכן "בהעריכו א"ע ביחס לכלל הבריאה, העליונים והתחתונים, אז יתבאר לו קסנו וזעירותו בין בראי הבורא יתעלה" (עמ' רנ"ח). (זהו פרושה של ההנחיה לנפש שימעס ערכה בעיניה). בנוסף לכך גם מה שיש בידנו אינו מכוחנו. שכחת ה' וחסדיו גורמת לאדם לטעות ולנכס לעצמו את כישוריו. ובאמת כל ישותנו תלויה בה' ובחסדו, יש לדעת ולהכיר במקור הכל. (עמודים רנ"ח-ט). לכן, ראשית יש למעט בהערכה מופרזת, ושנית לדעת, שהכל ממנו ואין במה להתגאות. עיקר הענווה אצל חוה"ל היא ביחס לה' (עמ' קצ"ו) וממילא מוקד תשומת

19. בסוגיא זו עיין עיין מ"ד "כמה פתרונות לפרדוקס הענווה במקורות היהודיים" לד. סטטמן. וכן תגובות בעיני מ"ז.

20. כתבי ר"י סלנטר, מרדכי פכטר, י-ם תשל"ג 78-79 מובא בעיני מ"ד לעיל הערה 1.

21. ברכת חיים הפטרת שלח.

הלב מופנה לגדולת הבורא ויכולתו ולא להערכת עצמו ביחס לבני אדם אחרים.²² אמנם, ביחס לענוה כלפי בני אדם מעלה ר"ב טענות נוספות. ראשית יש לנקוט בפרופורציה, משום שלכל אחד חסרונות רבים, שנית ביחס למעלותיו, המעלה האמיתית היא טוהר הלב וההשתדלות היחסית ובזה לעולם אי אפשר לדעת מי גדול ממי. (ראה בעמ' ר"ב).

ד. הרב ממשיך בכוונתו של חוה"ל, ומעמיק בביאור הקשר בין הענוה החכמה והשלמות הרחנית. לא רק שאין סתירה ביניהם, אלא שערכה של הענוה תלוי בגדולת החכמה. הענוה קשורה בהתפתחות רוחנית, כלומר הענוה היא יחס נפשי, שמתלווה באופן מקביל לדעת ה'. אולם ככל, שהשגת דעת ה' גדלה, מתברר מקומו של האדם ביחס לה'. האדם הינו נברא וככזה הינו תלוי לחלוטין בה' ורצונו. השגת השלמות והגדולה הא-לקית מביאה ליחס של ענוה. האדם נכנע ומתבטל כלפי הקב"ה מתוך התודעה הברורה והתחושה הברורה שהכל מה', "ככל הנמצאים אינם נמצאים אלא מאמיתת המצאו"²³. אכן, ע"מ להשיג את ה' לפי יכולת האדם, דרושים הכנה ופיתוח של כוחות הנפש כראוי. ככל, שגדלה החכמה המושגת בשכל ובנפש, מתבטל האדם יותר כלפי ה' ודבק בו.

ה. יתכן והחשש מפני כניעה, שיש בה שפלות נפשית מזיקה, גרם לר"ב לסדר את שער הכניעה בשלב זה בספרו ולא קודם לכן, למשל לפני הביטחון. ראינו בפרק הקודם, שהענוה היא הבסיס לעבודת ה'. אולם היא יכולה להתבטא באופן משובש ולכן מבחינה חינוכית מדרוך אותנו ר"ב בסדר שונה.

דברים אלו מסבירים את היחס בין הערת התורה להערת השכל. לכאורה היה ראוי להבחין בצורה ברורה יותר ביניהם במהלך שער זה. אולם נראה שאע"פ שהערת התורה קודמת להערת השכל, יש חשש לתקלה בעיקר בהקשרה של הכניעה. עבודה ממוקדת בדרך של הערת התורה עלולה להביא לשפלות, רגשי נחיתות, עצבות ובטלנות שיזיקו מאד. ולכן משלב ר"ב בין ההדרכות שמצד הערת התורה לבין אלו שבדרך של הערת השכל.

מקורות והערות לפרק

מקורות מחוה"ל

אבל הכניעה היא שפלות הנפש ושחותה ומעוט ערכה אצלה והיא מדה ממידות הנפש וכאשר תתישב בה יראו אותותיה על האברים, מהם הלשון הרכה, והקול הנמוך, והענוה בעת הכעס, ומעוט הנקמה אחר היכולת עליה, כאשר נאמר על אחד המלכים שאמר למי שנתייב אצלו לאחר שהביאו השוט, חי ה' לולא חזקת כעסי עליך, הייתי נוקם ממך נקמה גדולה ומחל לו. ואמרו עליו שהיה אומר איני יודע עון שהוא שוקל יותר מעונותי (ס"א מעניו)...

(כניעה פרק א')

22. לכאורה ניתן לחלק ולומר שאצל הגרי"ס הדיון הוא בענוה ביחס לבני אדם נגד ההיגיון לדבריו. ואילו אצל חוה"ל זוהי ענוה ביחס לה', ובזה לכאורה הגרי"ס מודה. ונראה שבכל זאת ההבחנה שכתבנו תקפה משני טעמים: א. הגרי"ס לא עוסק בהערת השכל אלא בהערת התורה, וכך שגם כלפי הקב"ה אין זה נובע מהכרה שלמה ופנימית אלא כקבלת עול שכן הם פני הדברים. וב. חוה"ל טוען, שגם כלפי בני אדם יש להיזהר ומבחינת ההיגיון אין לאדם סיבה להתגאות על חבריו, כמבואר בהמשך.

23. רמב"ם יסודי התורה א.א.

אבל ביאור חלקי הכניעה הוא שהכניעה תחלק לשלשה חלקים. אחד מהם כולל את האדם ורבים ממיני בעלי חיים שאינם מדברים, והוא דלות הנפש, וסבלה ההיזק אשר היתה יכולה לדחותו מפני סבלותה באופני דחייתו. וזה יהיה מן הכסילים שבבני אדם ועמי הארץ מפני מעוט ידיעתם וחלישת הכרתם את נפשם וערכיהם. וזה נקרא כניעה מדרך ההסכמה, אבל על דרך האמת הוא דלות (ס"א דוות) הנפש ועורונה בסבלות הגובר עליה מראות מה שיש בו תקנתה, כמו שאמר (איוב יז) כי לבם צפנת משכל על כן לא תרומם. אבל הכניעה היא אשר תהיה אחר רוממות הנפש והתנשאה מהשתתף עם הבהמות במידותם המגונות וגבהותה מהדמות במידות פחותי בני אדם ביתרון חכמה ויקרת נפשו וידיעה ברורה במידות הטובות והמגונות. וכאשר יהיה סמוך לזה כניעת הנפש ושפלותה אז תהיה מדה משובחת אבל זולת זה איננה נכנסת במידות המשובחות ומעלות הנפש אך במגונות שבהן כי ענינה בזה כענין הבהמות...

(כניעה, פרק ב')

אבל המנהגים שראוי לנהוג בהם בעל הכניעה הם עשרה הראשון דעת אלהים ומידותיו הטובות והיתרון אשר נתן לאדם על שאר בעלי החיים כמ"ש (תהלים ח) תמשילוהו במעשי ידך כאשר יכיר גודל עוצמת הבורא ורוממות גבורתו וחכמתו העליונה, יכנע לו וישפל לפניו. וילמד מה שצוה החכם (משלי כה) אל תתהדר לפני מלך כ"ש לפני ממ"א ואדוני האדונים יתעלה מדמות ומהמשל כמו שאמרה חנה (שמואל א ב) אין קדוש כה כי אין בלתיך...

(כניעה, פרק ו')

מקורות מדברי הרב

א. הכניעה והחכמה

הענוה, שתוכנה מתואר בחובת הלבבות בשער הכניעה, שקראה הכניעה, ביחודה וביורה, כניעת האדם לאלהים, היא מקושרת עם החכמה, ההשגה וזירוז החיים והמפעלים, בהירות הדעת וזיקוק התכונות והמידות. כמה עלולה היא כניעה זו להתחלף באותה השפלות המגונה הבהמית, אם כל עזבון וכל התרשלות ובטלה. רק באותה המדה שהרוממות האלהית מתגדלת בצירורו הקבוע של האדם, וכמה שהיא מתבדלת אצלו מכל שיגוב ורוממות שאפשר להמצא בכל גבול נוצר, ככה מתבדלת הכניעה הזאת מכל כניעה ושפלות, והיא מתעטרת באצילות ועדינות הנפש, ומאזרת את בעליה את אותה גבורת החיים, שהגדולים שבגדולי האנושיות, אנשי המופת העליונים, מצוינים בהם.

(אורות הקודש ח"ד עמ' תע"ה)

כשמלמדים את האדם את תורת ההכנעה לפני האלקים, ואין מלמדים אותו את הגדולה האלוקית, הרי מקלקלים בזה את נפשו, שמלמדים אותו לחיות חיי עבדות והשפלה. הכרח הוא תלמד תחילה את הגודל האלוקי במדה כזאת שיוולד בנפש ציור נאמן שהיחש של הכנעה שנוולד בלב האדם כלפי האלוקות, היא באמת התכונה של הגדלות העליונה.

שהרי אם יהיו כל העולמים כולם, וכל גדולתם הכמותית והאיכותית, אישיות אחת גדולה היתה אז הגדלות העליונה שלהם שהיו יכולים לצייר שיש להם יחש של קטנות וערך של כניעה כלפי הגודל האלקי.

(שמונה קבצים א-תתע)

עיין בהרחבה במקורות לפרק ח' סע' א.

ב. ענוה והשלמות הרוחנית

הענוה היא מחוברת עם השלמות הרוחנית שכל מה שהאדם משיג יותר את העולם ואת החיים, את שכלולם הרוחני והחומרי, את הצרכים הרבים של הכלל ושל הפרט, אז הוא משיג את קוצר ידו, את עורן השגתו, את מעוט כח רצונו להיטיב, והוא נשפל ברוחו, והוא הולך ומתעלה על-ידי חפצו הגדול להתקרב ביותר אל הטוב המוחלט.

(מידות הראי"ה ענוה ד')

עיין במקורות לפרק ח' סע' ד.

ג. שפלות רצויה ושפלות פסולה

יש לפעמים שאדם טועה בצבען של המידות, ומחליף מדה טובה ברעה, וכן להיפוך. על כן צריך לעיין הרבה בעמקי ההרגשות, להבחין בין הטיבים הפנימיים של המידות, ועל פי עומק מהותן העצמי יבוררו, להבדיל בין טובה לרעה. ביחוד העצבות והשפלות הרוחנית מתחלפות לפעמים. יש שהאדם שח ושפל בעומק רוחו, מפני שמכיר הוא את קטנו, את פגמיו ואת שפלות ערכו, וזאת היא מדת קודש עליונה, המעטרת את האדם בקדושה, ומרבה עליו חסד עליון ורחמין. אבל יוכל לפעמים לטעות עליה שהיא רק שפלות בהמית ועצבנות, ולדחותה בחפזו, ואז מיד אורבת היא הגאווה הטמאה להכנס תחתיה. לכן צריך האדם להיות מתון בדבר, ותחת להניא את רוח השפלות, שהיא רוח הקודש באמת, מתוך הלב - לזכך אותה מכל צחצוחי טומאות עצבות שלה. ואז באמת יגלה אור השמחה הקדושה באורח פלא על מהות הענוה והשפלות. בד' תתהלל נפשי, ישמעו עניים וישמחו.

(שמונה קבצים, קובץ ו, קעח)

עיין מוסר אביך פרק ג' סעיף א.

פרק ה' - ממשות הקיום והענווה

(פרקים א-ב בשער הכניעה)

הגדרת הענווה כקשורה עם "החכמה... זרוז החיים והמפעלים... וזיקוק התכונות והמידות"²⁴ מובילה לרעיון חשוב נוסף באופיה של הענווה לשיטת ר"ב.

א. הרב מבאר שיש שתי הבנות יסודיות בדעת ה': הראשונה, הפשוטה יותר, הכרה ברוממות ה' מתוך תודעה שיש בורא שברא עולם ראלי ובו נבראים ממשיים. השניה, אידאלית עליונה, הכרה בגדולת ה' שאין עוד מלבדו ומה שנראה כבריאה ה"ז דמיון וטעות. כל אחת מהבנות אלו מובילה לצורה שונה של ענווה. מהראשונה נובעת ענווה שמשמעותה היא שהאדם מתבטל כלפי ה' ונשאר קיים. כלומר משמעות ההתבטלות היא דבקות ותלות כענף מחובר לגזע העץ ששומר על "ישותו הענפית", ויונק מהעץ ע"מ להמשיך ולהתפתח. ואילו מהשניה נובע שהאדם צריך לשאוף לאפס את ישותו ולהשתחרר מהדמיון על קיומו הפרטי, כדי להכיר באמת שאין עוד מלבדו של ה' עמדה זו קשורה למושגים של "בטול היש" ו"בטול האני".

ב. דעת ר"ב היא חד משמעית כשיטה הראשונה, אין בדבריו כל רמז לאפשרות לראות את המציאות והעולם כדמיון וכחסר ממשות אמיתית יש בורא ויש בריאה. האדם הינו חלק מן הבריאה ופועל מתוך תודעה שהעולם הנברא הינו ממשי ומשמעותי. נראה שאין גישה תורנית שמצדיקה את הגישה השניה בפני עצמה על כל מלא משמעותה והשלכותיה. כל התורה בנויה על התודעה שיש עולם ממשי ואנו מצווים לפעול בו ולשמור תורה ומצוות, ולכן מי שנאמן לקיום מצוות מקבל לפחות את העמדה הראשונה. השאלה היא האם אפשר להוסיף את הדעה השניה?²⁵ האם זוהי גישה המתאימה להכרתנו ואופן החיים שלנו בעולם? במידה והתשובה חיובית מהו הדגש המרכזי ההופך לדומיננטי בהתנהגותנו, לשאלה זו השלכות מעשיות ורוחניות רבות. סוגיה זו היתה אחת מיסודות המחלוקת בין החסידות להתנגדות²⁶, שנחלקו מהי הדרך העיקרית שעל פיה צריך לעבוד את ה'.

ג. הרב מפתח את המשמעויות של שתי התפיסות ואת היחס ביניהם, ונוקט עמדה המשלבת את היתרונות של שתיהם לפי דעתו. ר"ב שלא מזכיר את הגישה השניה, מעדן את הראשונה ע"י חיזוק הדבקות בה' והדגשת מקומה הטבעי של נפש האדם בעולם הרוחני העליון, לעומת ה"גוף הגס" ששייך לעו"הז (סז, רחצ).

בפרק הקודם ראינו שחוסר חכמה עלול להביא לידי שפלות ובטלנות וזהו סוג של ענווה פסולה. בדברי הרב מתברר שהשגה העליונה מדי למדרגת האדם וקביעת הנהגה על פיה מובילה לכניעה פסולה ובטלנות מסוג אחר.

24. אוה"ק ח"ד תע"ה.

25. יש לדון כיצד נעשית הוספה זו, ראה בדברי נפה"ח והרב.

26. ראה נפש החיים שער ג' פ"ג.

מקורות לפרק ה'

דברי הרב באורות הקודש ת"ב שצט-תא

א.

טבע הדבר הוא, שבההשקפה הרגילה, אותה ההתבוננות האלהית הבאה מהדעה המונוטאיסטית (אמונה באל אחד שברא הכל), שהיא ההשקפה היותר מפורסמת וכן דעת חובות הלבבות) גם מצד האמונה, היא מסבבת לפעמים עצב וחלישות נפש, מפני הרפיון הבא ברוח האדם בצירוף, שהוא בתור נמצא מסובב מוגבל וחלש רחוק הוא מההשלמה האלהית, המאירה באור תפארת גבורתה. ביחוד החולשה מתעוררת על ידי ההבלטה שהחסרונות המוסריים מתבלטים בנפש על ידי ההקבלה במעמד האדם, לעומת השלמות האלהית, ביחש אל הצדק והמוסר...

(אורות הקודש ב' שצט-תא)

ההבנה הראשונה - יש בורא בפני עצמו ובריאה בפני עצמה, והיחס ביניהם הוא בכך שהבורא מחיה את הבריאה. הבנה זו מביאה לעיתים לעצבות והרגשה של חולשה לנבראים משום הפער הגדול בינם לבורא. פער שבא לידי ביטוי לא רק בחסרון של יכולת וכוח, אלא בחסרון המוסרי של הנבראים בהשוואה לבורא. (ראה בהקדמה לשער עבודת א-לקים).

ב.

...פחות מההשקפה הזאת מיגעת את האדם ההשקפה המונוטאיסטית, הנוטה להסברה הפנטאיסטית (הכל באלוקות זוהי ההסברה הפ' לאחר שמדככת מסיגיה קול הנבואה עמ' קכ"ג), כשהיא מזדככת מסיגיה, המובלטת בחלקים רבים ממנה בהחלק התבוני של החסידות החדשה (תניא שער היחוד והאמונה פ"ג וראה נפש החיים שער ג' פ"ג), שאין שם דבר מבלעדי האלהות.

(המשך ה"ל)

ההבנה השנייה - אין כל בריאה, רק הבורא קיים ואין עוד מלבדו. הדמיון הוא המטעה אותנו לחשוב שיש בריאה ובאמת אין זה נכון.

ג.

האדם מוצא את עצמו, שאם אך לא יתפס בתוכיותו מקום בפני עצמו, שאז בהקרעו בדמיונו מהשלמות של אין תכלית האלהית, הוא ודאי חדל ורפוי, ואינו כלום, ואינו כלום עוד יותר מהאין כלום של הביטול הערכי שבא על ידי ההצטיות הראשונה, מפני שאז הוא נחשב שאמנם יש איזה מציאות לו בפני עצמו בגבולו ותחום הפצו והכרתו, רגשותיו ונטיותיו, אלא שעולמו הוא קטן באין שיעור עד כדי חולשה ואפסיות לעומת הגודל האין תכליתי האלהי, אבל אין זאת אפסיות גמורה ומוחלטת בעצם, לא כן הוא בההשקפה השנייה, המסברת שאין דבר חוץ מהאלהות המוחלטת, אם כן השיקוע בנטיותיו הפרטיות של האדם, הנשעניות על השקפת החיים שיש איזה מציאות פרטית הוה לעצמה, אפילו בצורה שבקטנות, הוא רק הבל ושוא נתעה, וראוי היה לפי זה להשקפת עולם זו להיות מחלישה את רוח האדם במעמקי ההתבוננות שלה עוד יותר מהראשונה, מכל מקום אין הדבר כן, אלא שזו האחרונה משיבה לאדם מיד את עז נצחו, היא רק מעודדת אותו, שאין לו לשכח את אמתת היותו, ושעליו להתרחק מכל ארחות החיים הנובעים מהמחשבה

הטעותית של הישות של עצמו הפרטי, הקרוע ברוחניותו מהאין סוף האלהי, אבל כיון שהוא צועד על דרך זה, אין לו עוד לכבוש דבר של מציאות כי אם דבר של דמיון כוזב, וכבר הוא מאושר באין סוף.

(המשך הנ"ל)

המשמעות הרוחנית של הבנות אלו - לכאורה ההבנה השניה מחלישה יותר משום שלפיה האדם הוא כלום ממש שהרי אין דבר מלבד הבורא. לעומת ההבנה הראשונה שלפיה אמנם האדם קטן מאד אבל יש לו מציאות עצמית שבה אישיותו באה לידי ביטוי אמיתי וממשי.

אבל בפועל דווקא ההבנה השניה מחזקת ונותנת עוז ועוצמה. הטעם לכך הוא שההבנה השניה מביאה לדבקות האדם בה' באופן שלם יותר וממילא האדם מקבל מה' שפע חיים גדול יותר וכוחותיו מתחזקים.²⁷

ד.

אמנם באמת אין עבודה זו קלה כל כך כמו שמצייר אותה הדמיון לכאורה, היציאה לחופש ממסגר הדמיון היא עבודה לא פחות קשה מהיציאה לחופש מאיזה מסגר מציאותי, מכל מקום סוף סוף עז רוח לו הוא יותר מהמחשבה הראשונה. אבל אי אפשר לגשת אליה כי אם על ידי ההרגל הגדול וההתלמידות השכלית היותר זכה שאפשר להיות על פי ההשקפה הראשונה, ואז היא מלבשת את המחשבה האחרונה באורה לכל פרטיה, ונעשית לה בית קיבול והיכל. ד' בהיכל קדשו. אך על פי שהעולם העיוני וההרגשי השירי הוא יותר מזדכך ומתעלה על ידי המחשבה השניה, המלאה מאור הענוה וביטול היש, מכל מקום העולם המעשי איננו יכול להיות חולך את דרכו על פי ההסתכלות התדירית העליונה הזאת...

(המשך הנ"ל)

סדר העבודה - העבודה השייכת להבנה השניה אינה קלה והיא התגברות על הדמיון המטעה לחשוב שיש נבראים עצמאיים. רק אחרי הרגל גדול ועבודה על פי ההבנה הראשונה, אפשר לעבוד את ה' לפי האמת של ההבנה השניה שהיא העליונה יותר. והסיבה לכך היא שהמחשבה השניה מבטלת את העולם המעשי שהרי אין עוד מלבד ה', ובמצב זה אי אפשר לקיים את מצות התורה המעשיות. וממילא אי אפשר לזכך ולהעלות את הגוף ללא המצות המעשיות השייכות למציאות הגוף. כדי להשיג ולהבין באמת את ההבנה השניה האצילית והעמוקה יותר נדרשת השתחררות מהדמיון וההבנה החומרניים שלנו. ולכן רק אחרי ההשתדלות בעבודה לפי ההבנה הראשונה יש מקום לעבודה ע"פ ההבנה השניה.

ה. סיכום - יש שתי הבנות על היחס בין ה' לנבראים, הקשורות לשתי צורות של ענוה, שבשניה יש התבטלות עמוקה יותר. נראה, אע"פ שהדברים לא מפורשים בחוה"ל, שאפשר גם כאן להשוות זאת ליחס בין הערת התורה להערת השכל. לפי הביאור של הרב הערת השכל שייכת להבנה שלמה ועליונה יותר²⁸. לפ"ז ניתן לומר שההבנה הראשונה מבוססת על הערת התורה ובדרך זו מבאר חוה"ל ואילו הרב מוסיף את ההבנה השניה השייכת להערת השכל.

27. עיין אה"ק ד' עמוד תמ"ח 'הדבקות והתפלה - שיטת המחשבה בציור המזוכך, של השלילה הגדולה, הדרושה להכנת הדבקות באור אין סוף מזככת את כל כוחות החיים, ומעלה אותם מכל שפלות...'

28. עיין אה"ק ג' עמ' צז.

לדעת הרב בפסקה זו ע"י ההרגל בהשקפה הראשונה יש לגשת לשניה, וכן באר חוה"ל שהערת התורה היא המבוא להערת השכל. (עמ צב במעלות התורה האופן החמישי). בנוסף לפי הרב " העולם המעשי איננו יכול להיות הולך את דרכו " לפי ההסתכלות של ההבנה השניה, וכן כתב חוה"ל שהערת השכל עלולה להביא לשיבוש ההתנהלות בעוה"ז (עמ צ במעלות התורה האופן הראשון).

ועיין עוד בשמונה קבצים א-ס"ה.

פרק ו' - הדרך לענוה

(פרקים ג-ז בשער הכניעה)

א. כיצד ניתן לצוות על מידות?

ממקורות רבים במקרא ובחז"ל ברור שיש דרישה וצורך במידות טובות, ולפי ר"ב זו חובה גמורה (ג). משמע שהדבר בידו של האדם, אולם מהי הדרך לכך? בעניינים מעשיים יש מקום לצוות לעשות באופן זה או אחר. אבל איך אפשר לצוות להרגיש ולהתייחס באופן מסוים, או שמרגישים או שלא. כדי להבין את הדרכת חוה"ל יש לעיין בפרקים ג-ז שבשער הכניעה.

ב. מבנה ותוכן פרקים ג-ז צריך באור.

פרק ג עוסק בסבות אשר תושג הכניעה, וברובו מדובר בסבות שאינן תלויות בבחירתו של האדם. הסבות הן עוני, מחלה, ייסורים, עבדות ועוד עיי"ש. (רק הסיבה השמינית שהיא חשבון הנפש תלויה בבחירתו). לא ברור מהי התועלת לבאר סבות אלו כהדרכה לעבודת ה' קשה לפרש שאלו דוגמאות שנועדו לתת לנו תחושה מהי כניעה. או כפי שבאר "מרפא לנפש" שזהו רמז להיכנע מרצון לפני שיבואו ייסורים.

פרקים ד,ז, עוסקים בהתנהגות הראויה לנכנע, כאשר רובם ממחישים כיצד מתבססת הכניעה באופן מעשי בתחומים שונים ומגוונים. (ראה בפנים).

לעומת פרקים אלו עוסק פרק-ה בעיון ובהתבוננות כדרך להשגת הענוה. עלינו לבחון מהו היחס בין כל הפרקים הללו בדרך לקניין הכניעה.

ג. קניין המידות.

ישנם שתי דרכים המתפרטות לשלוש לקניין המידות. האחת על ידי הרגל במעשים מתאימים, כפתגם המפורסם "אחרי המעשים נמשכים הלבבות"²⁹. זהו חלק מהרעיון בפרקים ד,ז, ו,ז, התנהגות של כניעה היא חלק מן הכניעה ובנוסף היא תעורר בלב הרגשה ויחס של ענוה.

השניה סוברת שהמידות צומחות מתוך מחשבה והתבוננות. כיצד משפיעה המחשבה על

29. עיין בספר החינוך מצוה טז.

המידות? ניתן לפרש באופן פשוט, ע"מ להתייחס לדבר מה יש להכירו, ובהתאם להכרה נוצרת התייחסות. למשל דבר המוכר לטוב ומיוחד מעורר ומביא לידי אהבה, ואילו דבר המובן כרע ומקולקל מביא ליחס של רחוק ודחיה. השכל משפיע על המידות. דרך זו ע"י השפעת המחשבה נחלקת לשני המסלולים של הערת התורה והערת השכל המבטאים את המקור הנפשי להכרעה ובחירה בעבודת ה'. הערת התורה היא כניעה מתוך פחד והכרת ויסודה הוא מצד ידיעה שיש שכר ועונש. הערת השכל היא כניעה מרצון הבאה מתוך הבנה ברוממות ה' וגדולתו ותלויה בסייעתא דשמיא מיוחדת.

ד. הדרכים לקניין הענוה.

פרק ג' עיקרו בנוי על הערת התורה (וכן פרק ד', העניין השישי) שיסודה הוא הפחד וההכרת, ולכן יש בו דוגמאות לכניעה הבאה בתחילתה ללא בחירתו של האדם, אבל בהמשכה ניתן וצריך להוסיף התבוננות בארועים אלו. אולם ההבנה שמופיעה אחרי מאורעות אלו (חולשה, חולי, ייסורין, מאסר...) מבוססת על פחד ויראת העונש.

לעומת זאת פרק ה' עוסק בהתבוננות מבחירה המובילה להשגת הכניעה. פרק ה' בנוי גם על הערת השכל (ראה העניין הרביעי והחמישי וכן העניין הראשון בפרק ו'). כניעה מכח הערת השכל היא כניעה מתוך הבנה ורצון. הכרה בגדולת ה' ורוממותו והכרת טובה על כל חסדיו המרובים המביאה לרצון להיכנע לו ולעובדו בלב שלם.

פרקים ד, ו, ז, עוסקים בביטוי המעשי של הכניעה. וניתן לראות בהם הדרכה לקניין הענוה בדרך של אחרי המעשים נמשכים הלבבות.

לסכום יש כאן שלושה דרכים לקניין הענוה: 1. ע"י הערת התורה 2. ע"י הערת השכל 3. ע"י השפעת המעשים. יש לשלב בין הדרכים הללו ובעיקר הראשון והשני מעורבים זה בזה. את היחס בין הערת התורה להערת השכל, אפשר להסביר ע"פ מה שבאר ר"ב בשער עבודת א-לקים, הערת התורה היא המבוא להערת השכל שהיא היותר קרובה ורצויה לה'. אולם רק אחרי הרגל בהערת התורה והערת השכל ברמה נמוכה מופיעה הערת השכל במלואה, בצורתה הגבוהה והמפותחת, ע"י סייעתא דשמיא מיוחדת³⁰.

פרק ז' הענוה הכוללת

(פרקים ד, ו, ז בשער הכניעה)

הענוה מטביעה את חותמה בכל אורחות החיים. החידוש בדברים אלו הוא בגישה השלמה והדינמית שבהם. אין הענוה מופיעה כקו אופי בודד, אלא שייכת למכלול שלם של התפתחות רוחנית שביטויה השונים משפיעים זה על זה. התפתחות מוסרית בחסד והטבה, התפתחות

30. הרחבת דברים ראה בשער עבודת א-לקים.

רוחנית ואינטלקטואלית בדעת ה' וכן הרגלים מעשים שונים.

נמנה את עקרי התחומים.

א. יחסו של העניו לחבריו - העניו מתייחס בכבוד לכל אדם מתוך הבנה שחשבון כולל של המעלות האמתיות כמעט בלתי אפשרי, לכל אחד יש יתרונות וחסרונות. העניו הוא מהנעלבים ואינם עולבים. בזמן שמשבחים אותו יקל משבחו, ואם יגנוהו יודה ולא יצטדק.

ב. יחסו לממונו ולפרנסתו-העניו מסתפק במועט וזוכה למנוחת הנפש. אם זכה ה' בממון מוסיף בו מעשׂיט וגמ'ח לעניים.

ג. העניו חסין בזמן פגע וצרה כיון שמתפק במועט, ולא מצפה לתנאים מיוחדים.

ד. בעבודת ה' העניו לא מתגאה בקיום מצוותיו כיון שהם לשם שמים ולא לזכות לכבוד מבנ"א. וכן עמל בידיעת התורה.

יש כאן גישה המשלבת צדדים רבים ומגוונים למרות שיש דגש על ההתבוננות וכונת הלב כשיטתו על מעלת חוה"ל ביחס לחובת האברים (ראה בהקדמת חוה"ל).

ר"ב הסביר שהענווה היא יסוד העבודה (ראה פרק ב'). אבל כאן הוא מפרט כיצד היא משפיעה ורלוונטית באופן ישיר לתחומים רבים כמו למשל שהענווה קשורה לעשיית חסד עם הזולת (עמ' ר"ח).

פרק ח' התבוננות ודעת ה' כיסוד הענווה

(פרק ה' בשער הכניעה)

א. פרק ה' עוסק בתכנים בהם יש להתבונן ולעיין ע"מ לעורר את הכניעה.

מנין לנו שעיון זה ישפיע על המידות? האם אין מצב בו האדם מבין ויודע אבל רצונו והרגשתו אינם תואמים את הכרתו. בפרק זה אומר חוה"ל באופן פשוט וחד משמעו "זכאשר לא תתרוקן מחשבת האדם מאחד משבעת עניינים הללו שהזכרנו, לא יחדל מלהיות נכנע ועניו, עד שתהיה לו הענווה טבע חיובי שאינו בודל ממנו" (עמ' ר"ג). אין כאן דיון בעניינים פילוסופיים מורכבים שרק יחידים מסוגלים להם, ההתבוננות הזו היא בידו של כל אדם. רוב העניינים כאן הינם ידועים ומפורסמים לכל, ודווקא מחמת פרסומם ופשטותם אנו מתרגלים אליהם ולא שמים לב למשמעותם. ר"ב מנחה אותנו לעיין בדברים להתרכז ולהסב את מלא תשומת הלב. ברור לר"ב שההבנה והידיעה ישפיעו, ויביאו לקניינה של הכניעה.

ב. אם נבחן בדקדוק את שבעת העיונים בפרק זה נראה שניתן לחלקם לשתי קבוצות. האחת עוסקת בעניינים המלמדים על ארעיותו של האדם בעוה"ז, חולשתו, והיותו תלוי בחסדי ה" והקרבה הגדולה אל המוות והחידלון. השניה עוסקת בעניינים המבטאים את גדולת ה" ורוב חסדיו. גודל יכולתו כוחו וממשלתו בבריאה העצומה שברא, וגודל השגחתו שרואה כל נגלנו ומצפוננו. הקבוצה הראשונה שייכת להערת התורה (סעיפים 1,2,3,6,7), וקשורה בעיקר ליראה ופחד. השניה שייכת להערת השכל(סעיפים 4,5). (יתכן שאין לקשר את סעיפים 1,3 להערת התורה, אלא להבנה שאינה קשורה ליחס לה' אלא להבנה פשוטה של המצב האנושי הרעוע ללא קשר ליחס לה'). בפרק ו' יש עוד עיונים הנוגעים לענווה של הערת השכל.

ג. נראה שר"ב מנסה לגשר בין שתי עמדות. מחד דעתו בשער היחוד היא "אינו עובד עילת העילות כי אם נביא הדור בטבעו והפילוסוף המובהק במה שרכש מן המדע. אבל כל שלמטה מהם אינם עובדים אלא מי שלמטה ממנו" (עמ"כ"ה), ומכאן נראה שיש להעמיק מאד כדי לעבוד את ה' כראוי. ומאידיך רצונו לכתוב ספר שיתאים לרבים ולא רק ליחידי סגולה מביא להצגת הדברים באופן פשוט יותר.

לכן ע"מ שהדברים יהיו פופולריים יותר משתמש ר"ב בעיקר בהתבוננויות השייכות להערת התורה, רעיונות של יראת העונש וכלשונו בענין השני "... יכיר את מעמדו שהוא כאסיר בעולם הזה, והוא באמת כך, ואז ייכנע כניעת האסיר הכלוא". (עמ"ר"א). על אלה מוסיף ר"ב עוד התבוננויות המבוססות על הערת השכל ויסודם בהכרת רוממות ה'. אכן השכל כפי שבררנו (בשער עבודת א-לקים) מתחיל מההשגה האנושית הרגילה השייכת לכל הציבור והמשכו הוא הארה נשמטית מיוחדת חכמת הקודש המכילה גם רצון וגם חכמה ומופיעה מתוך סייעתא דשמיא. חוה"ל מתייחס בעיקר לחלק הבסיסי של הערת השכל ואילו הרב מעמיק בדעת ה' בעיקר ע"פ הערת השכל בצורתה הגבוה יותר.

מקורות והערות לפרק ח' ולפרק ד'

דברי חובת הלבבות

אבל אופני קנות הכניעה והדרך שמקל אותה על האדם הוא שתהיה מחשבתו ורעיונו תמיד בשבעה דרכים. אחד מהם שורש היותו והתחלתו מן הבלונית והדם אחר התעפסם ובאוש ריחם... אחר כך יצא והוא חלוש ודל בגופו ואבריו... והשני כשהוא חושב בעוצם מה שיגיע אליו בעולם ממיני הנסיון ברעב ובמצמא ובקור ובחום ובחלאים ובפגעים ובדאגות אשר אין לו מנוחה מהם... והשלישי כאשר יחשוב בתליפתו ובוא אליו המות מהרה... והרביעי כאשר יעביר על לבו מה שהוא חייב בו מעבודת האלהים על רוב חסדו עליו וגודל טובו אליו והתעלמותו מן המצות השכליות והשמעיות וקצורו בהם והפסק טענותיו ואמתלאותיו בבוא יום החשבון וחרטתו במעמד הגמול יכנע ותשבר רוחו... והחמישי כאשר יחשוב

בגדולת הבורא יתברך ועוז גבורתו המשקיף על נראהו ונסתרו ויתן אל לבו העניין הגדול
 הה כמו שזכרו רבותינו ז"ל על הרבה חסידים שהיו בדורות העוברים מן המורא והגדולה
 והוא מה שאמרו נתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות... והששי כשקורא בספרי הנביאים
 ורואה חזק עונש הגאים והגבוהים... והשביעי כשיראה תהפוכות עיני הברואים בעולם
 ומהירות התחלפות הממלכות והממשלות בו והעתקות אנשיו מענין אל ענין והשחתת
 עם לתקנת עם אחר וסוף הכל אל המות... (כמ"ש) וכשלא יחיה לב האדם ריק מאחד
 מאלה השבעה עינים אשר זכרנו יהי התמיד נכנע ושפל עד אשר תהיה לו הכניעה טבע
 דבק לא יפרד ממנו וכאשר ידבק בכניעה תרחיק ממנו כל פגעי הגאווה והגובה והגדולה
 כאשר הקדמנו ויציל בה מן החטא והמכשול כמ"ש (שמות כ) ובעבור תהיה יראתו על
 פניכם לבלתי תחטאו.

(כניעה פרק ה')

אבל המנהגים שראוי לנהוג בהם בעל הכניעה הם עשרה הראשון דעת אלהים ומידותיו
 הטובות והיתרון אשר נתן לאדם על שאר בעלי החיים כמ"ש (תהלים ח) תמשיליהו במעשי
 ידיך וכאשר יכיר גודל עצמות הבורא ורוממות גבורתו וחכמתו העליונה יכנע לו וישפל
 לפניו וילמד מה שצוה החכם (משלי כה) אל תתהדר לפני מלך כ"ש לפני ממ"ה ואדוני
 האדונים יתעלה מדמות ומהמשל כמו שאמרה חנה (שמואל א ב) אין קדוש כה' כי אין
 בלתי. והשני לדעת חיובי התורה והשכל ולקראו בספר תורת האלהים ולעמו על ההתחמה
 המושכלת והמקובלת ללמוד ממנה תנאי הכניעה ומקומות הנהגתה... והששי שיהיה יקר
 רוח וגבה נפש בעיני העוה"ב שלא יספיק לו מהם מה שיזדמן ולא יאמר די במה שתמצא
 ידי מהם אבל ימעט בעיניו מעשהו ויכלתו והשתדלותו בעיניו ותגבה נפשו אל מה שלמעלה
 מזה תמיד כמו שאמר הכתוב ביהושפט (ד"ה ב יז) וגבה לבו בדרכי ה'...

(כניעה פרק ו')

מקורות מדברי הרב

א. דעת ה' בגדלות מביאה לענוה פנימית

...כל הצרות שבעולם, ביחוד הצרות הרוחניות: תוגה, קוצר-רוח, בחילת-החיים, יאוש,
 שבאמת הן הן הצרות העיקריות של האדם, אף הן אינן באות כי אם מפני חסר דעה
 להסתכל הסתכלות בהירה בגאות ד'. ההכנעה מפני האלהות, שהיא דבר סבעי בכל
 נברא, בכל הויה שפרסיות מתגלה בקרבה, להתבטל בפני הכללות וקל וחומר בפני מקור
 ההויה של הכללות, שהוא חש בו עליונות של אין-קץ לגבי הכלליות, לא צער ודכדוך יש
 בה, כי אם עונג וקוממיות, שלטון וגבורה פנימית מעוטרת בכל יפי! כשמתפתחת ההכרה
 הזאת של גאות ד' בקרב הנשמה בכל דרכיה היא מרצה את החיים בשעבודם הסבעי,
 ממלאתם נחת וחיים לפי אותה המדה שהפרט מכיר את גודל הכלל והדר מקורו, וכל
 העז וההוד שבמחזות המציאות הולך ומתעלה, מתכלל ומתאדר, על-ידי הקטנתה של
 הנשמה לפני יוצרה. ההקטנה הטבעית הזאת מצמיחה גדלות אדירה, שלטון של הוד

מלכות ונורא מעליא, המשחקת בכל עת בענג עדנת מציאותה ועליזה בחלקה הולך ומתרחב, הולך ומתגדל עד אין חקר, אין קץ, עד תאות גבעות עולם. אבל מתי היא טבעית? כשגדולת האלהות מצטירת יפה בתוך הגשמה, בצורה של דעה טהורה, של שכל מתעלה מכל מהות ושל דמיון עשוי בטוב החיים ממולא בכל הוד ותפארת גדולה, שאז נתבעת ההתבטלות מכל זווית הנשמה, מכל כללותה ופרטיותיה. לרגלי המניעה הכללית של הלמוד הרוחני בעינים האלהיים הולך מושג האלהות ונחשך, מאין עבודה שכלית והרגשית מטוהרה. עם זה הפחד החיצוני והאמונה הטבעית והשעבוד של ההכנעה נשארים בלבבות רבים בתור השפעת ירושה מאותן התקופות, שהדעה וההרגשה האלהית היתה מאירה בהן בעזה, עד שהיתה ראויה מצד גדלה לשעבד אליה את כל הנפשות. וכיון שנקודת התוך של ההכרה האלהית עמומה היא הרי המהות האלהית כלולה בהמון, וגם ביחידים שהם ראויים להיות למאירי דרך להם, רק בתור כח תקיף שאין להמלט ממנו והכרח הוא להשתעבד אליו. כשבאים להשתעבד לעבודת אלהים על פי המצב הריקן הזה, של הציור האפל המלא תהו ובהו שמתהוו ברעיון כשחושבים על דבר אלהים בלא השכלה ובלא תורה, יראה תתאה הנתוקה ממקורה, שהוא יראה עילאה, האדם הולך ומאבד את זהר עולמו על ידי מה שהוא מקשר את עצמו לקטנות המוחין. אין גאות-אלהים מתגלה אז בתוך הנפש כי אם שפלות דמיונות פרועים, המצייירים תכונה של איזו מציאות בדויה מטושטשת, מדולדלת וקצופה, שמבהלת את כל מאמין בה ומדכאת את רוחו, מטמטמת את הלב ומונעת את עדינות הנפש של האדם מלהתגבר, ועוקרת את הזיו האלהי שבנשמתו. ואף אם יאמר כל היום כולו שאמונה זו היא בד' אחד היא מלה ריקה שאין הנשמה יודעת ממנה כלום, וכל עדין רוח מוכרח הוא להסיח את דעתו ממנה, וזאת היא הכפירה שבעיקבא דמישיחא כשאזלו מים מני ים הדעת האלהית בכנסת ישראל ובעולם כולו.

(אורות, זרעונים ככו)

מקורות נוספים הובאו לעיל בפרק ד' סע' א'.

הרב מבאר שהשגה קטנה ומצומצמת בא-לוקות מביאה לכניעה שפלה. כניעה הנובעת מפחד ויש בה צער וכדורך כניעה זו משעבדת את האדם ע"י לחץ חיצוני ללא הזדהות פנימית מבחירה ורצון (הערת התורה). זוהי כניעה חיצונית אבל בפנים הנפש שוממה "האדם הולך ומאבד את זוהר עולמו". וכן באר ר"ב³² לגבי הערת התורה "והיה הנראה ממנה על האברים מן המעשים יותר ממה שהוא צפון בלב³³". בדברי הרב מבואר עד כמה מוכרחים להעמיק וללמוד בדעת ה' ורוממותו כדי להגיע לכניעה הראויה שבאה ע"י הערת השכל.

הרב קובע שהעיון בגדולת ה' מקרב את האדם להבנה שלמה יותר של המציאות. יש צורה משובשת של תפיסת ה"אני" והיא הגאווה בה רואה האדם את עצמו כמרכז המציאות. ויש צורה מתוקנת שבה ה' במרכז וכל הבריאה ובכללה היחיד תלויים בה'.

ניתן לטעות ולחשוב שככל שמתבררת גדולת ה' קטן מקומו של האדם. אולם הרב מבאר שדווקא ברור העליונות הנשגבה של הקב"ה היא זו שמרוממת את האדם. כיצד? ככל שגדלה

32. עבודת ה' פ"ג האופן השלישי במעלות הערת השכל.

33. גרסת אבן תבון, וגרסת הרב קאפח שונה במקצת... "אפשר שהיו המעשים" (עמ' פח), ויש נפק"מ מסימט.

השגת גדולתו של הקב"ה גדלה גם הערצה ויראת הרוממות כלפיו. במצב זה האדם שואף להשתייך ולהדבק במציאות הא-לקית הגדולה והנשגבה. מתוך ההכרה שה' הוא מקור הכל והכל נמצא בו מתעורר באדם רצון להדבק בו. כך נוצרת ענווה מסוג חדש לא השתעבדות מחוסר ברירה לכח תקיף ועריץ, אלא שמחה על הזכות להיות דבק בה' מקור הכל. הכרה המביאה להתבטלות טבעית באהבה וברצון לפני השלמות הא-לקית הבלתי מושגת. זו אינה השתעבדות לבעל הכח והשליטה שהינו אדם רגיל אלא שמכח נסיבות מסוימות הגיע למעמד מיוחד כדוגמת רס"ר בצבא, פקיד ממשלתי שאף אחד לא מעוניין במרותם מרצונו. אלא הכרת האמת, הכרת הפער המוחלט בין הבורא השלם לבינינו הנבראים החסרים והתלויים בו. שיש הכרה שכזו יש גם רצון טבעי לזכות ולחזק את הדבקות במציאות הבורא השלמה והאין סופית הזו שאנו שיכים אליה.

ב. הכניעה והאדם המודרני

א. יש המציינים³⁴ שהכניעה זרה לאדם המודרני ולדעתם הכניעה כמעט בלתי אפשרית. לקושי זה ניתן למנות כמה גורמים. הראשון ההצלחה המדעית והטכנולוגית העצומה יוצרת שכון כח ויוהרה³⁵. הרפואה לדוגמה הצליחה במהלכם של 150 האחרונות להאריך את תוחלת החיים הממוצעת של בני האדם בכ-20 שנה. זהו הישג חסר תקדים הנובע מהמאמצים האנושים וללא אמונה עלול הישג זה להביא לתחושה חריפה של כוחי ועוצם ידי.

השני נובע מהשפע החומרי הגדול בו אנו חיים, התעסקות רבה מדי בעניינים חומרים בזמן שהעולם הפנימי נשאר ריק ושדוף מביאה לגאווה גסה.

השלישי נעוץ ברוח החופש והשוויון השוללת כל צורה של שעבוד בין בני אדם. עניין זה בולט לאור העובדה שדוגמאות ומשלים רבים שמביא חוה"ל ממציאות זמנו מדברים על יחסי עבדים ואדוניהם או מלך ונתיניו. לנו אלו דברים זרים ורחוקים. אם אין לנו דוגמה לכניעה בעולם הזה, כיצד נלמד על כניעה לה'?³⁶

ב. לפי דברי הרב העיקר תלוי באופיה של הכניעה. יש כניעה שפלה של "שעבוד לכח תקיף שאין להמלט ממנו". מצב זה נובע מכך "שמושג הא-לוהות הולך ונחשך" מתוך חוסר למוד וברור. ממילא מה שנשאר הוא "פחד חצוני... ושעבוד של הכניעה" שמקורם הוא בהשפעה וירושה מדורות קודמים. שמוסיפים לכך את ההתקדמות של הדודות האחרונים והגורמים שהזכרנו לעיל הרי כניעה שכזו "מבהלת כל מאמין בה ומדכאת את רוחו...". התוצאה היא שכל "עדין רוח מוכרח להסיח את דעתו ממנה...".

34. ראה בתוך "בהיותו קרוב" אסופת מאמרים לימים נוראים, "שברון לב ותמהון לבב" לרב א. ליכטנשטיין.

35. ראה "איש האמונה" להגר"ד סולוביצ'יק עמ' 58 ביחס לאיש הדרך שבמאה האחרונה הצליח במעשי כיבוש כבירים, "גאותו אינה יודעת כמעט גבול".

36. ניתן לציין לכאורה גורם נוסף לגאווה והוא "המהפכה הקופרניקית" של קאנט המביאה לתודעה ותחושה של אוטונומיה לאדם. קאנט לימד שאופן תפסתנו את העולם תלוי בתכונות החשיבה שלנו. אנו לא מכירים את המציאות האובייקטיבית לכשעצמה אלא משתמשים בקטגוריות התפיסה שלנו כגון החלל והזמן, ודרכם אנו קולטים ומפרשים את העולם. לפי גישה זו האדם ותבניתו נמצאים במרכז, והעולם המקיף אותנו תלוי בהכרתנו. תפיסה זו המעמידה את האדם במרכז הבריאה מחלישה לכאורה את יחס הכניעה לה'. אולם מאידך יש כאן חזק לענווה בכך שהתבררה באופן חד משמעי ההכרה בגבולות השכל.

הפתרון לדעת הרב הוא בעסוק בדעת ה' כדי "שגדולת ה' תצטיר יפה בתוך הנשמה...". "בצורה של דעת טהורה, של שכל מתעלה מכל מהות, ושל דמיון עשוי בטוב החיים...".

ג. כלומר אכן הגורמים שהזכרנו בסעיף א' יוצרים קושי גדול לקיים יחס של כניעה בזה"ז. אולם נראה שכל זה בזמן שעוסקים בכניעה הבאה מתוך הערת התורה אבל בכניעה שמתוך הערת השכל נפתרים קשים אלו. יתר על כן דווקא תהליכים אלו מכשירים אותנו לעלות למדרגה של הערת השכל. כדי להגיע למדרגה זו נדרש עמל ויגיעה רבה ולכן הרב מאריך מאד גם בביאורה וגם בזירוז על הצורך לעמול ביסודיות בענייני מוסר ואמונה.

ביחס לקושי הראשון נראה שההתפתחות התבונית של האדם המרוממת אותו להאמין בעצמו וכוחותיו מועילה לחזק את האמון של האדם שקרבת ה' ראויה לו. ועוד שהשכלול באופן המדעי של הבנת המציאות, מביא לבגרות והבנה עמוקה ורחבה של דעת ה'. דעת ה' הבאה מדעת מעשי ה' בבריאה היא יסודה של הכניעה שמצד הערת השכל. ולכן שנוי זה מכשיר אותנו לכניעה הראויה בצורה של גדלות.

ביחס לקושי השני קשה למצוא בו מעלה ישירה, העסוק המרובה בענייני החומר אינו בריא. וכדי לאזן את השפעתו המזיקה אנו מוכרחים להרבות בלמוד אמונה בגדלות והרחבה. באופן עקיף יש יתרון מסוים ברווחה חומרית שיכולה להרחיב דעתו של אדם, ולאפשר לו זמן רב יותר לעסוק בתורה.

ביחס לקושי השלישי דווקא רוח החרות המשחררת משעבוד לכח עריץ מפנה מקום להתקשרות עמוקה יותר להקב"ה. שהרי עבדי הם ולא עבדים לעבדים, וגם גורם זה מועיל. כמובן שעדין נדרשת עבודה גדולה לעלות למדרגה זו של הערת השכל³⁷.

ג. הבסיס למעבר בין קטנות לגדלות בדעת ה'

הידיעה בעומק האמונה, המתעלה תמיד בהופעת האורה האלהית. היא המביאה את הענווה לעולם. האדם מתבטל מפני השלימות העליונה שאין לה קץ. אמנם כדי שיולד איזה יחס של לב לחוש את הביטול הזה עד כדי עדנת לבב פנימית, צריכים לחינוך של מוסר וטהרה, לזיכוכ מידות ותיאורן ההגון. אז הענווה מתחילה להופיע, ועימה יחד גאות קודש מתנוססת, הגאווה הטהורה, המתפארת בהניצוץ האלהי שבתוכיותו, שאין קץ לערכו. הריחוק מהאור האלהי הוא מביא לגאווה מגונה, האדם מגיש את רוחו בהסתכלותו על כל יתרון שמרגיש בקרבו, אינו מתבטל מפני כל הוד נורא, שאיננו מרגישו ורחוק הוא מכליותיו. ומתוך שגדולה של שלימות אין סופית אינה מוחשת בנשמה, כל הגדולות המוגבלות אינן תופסות מקום להתבטל לעומתן, והאהבה העצמית, המתחברת לרוח הגסה, הולכת היא ועושה את דרכה. ולעומתה מין ביטול עצמי, המביא תוצאות מחפירות, הולך ונכנס בלב. הרי הכל בטל, הכל אין לו ערך, ואיזה ערך יש להעצמות הפרטית, לכלל הכשרונות והמעלות. אמנם, הענווה והגאווה הבאות מיסוד ההתגלות האלהית

37. בסיום סעיף זה אפשר להוסיף שהאדם המודרני לוקה לא רק בגאווה פסולה כי אם גם בשפלות פסולה הנובעת מאותו שורש. כמבואר בפרק ח'.

בנשמה, שתיהן מאירות את דרך החיים, ואותן המידות עצמן שנולדות משכחת ד', מגבירות את החושך, דרך רשעים כאפילה.

(ערפילי טוהר, ס-סא)

הרב מבאר שלא מספיקה הידיעה בעומק האמונה שעליה למדנו בפסקאות לעיל. נדרש "חנוך של מוסר וטהרה, זכך המידות ותאורן ההגון". כלומר כדי שהאדם יקלוט את האור העליון של האמונה (הערת השכל) נדרשת עבודה מוסרית מידותית נפשית ומעשית (הערת התורה). וראה אורות התשובה פרק א שהתשובה הטבעית והתשובה האמונית הם הבסיס לתשובה השכלית³⁸.

ד. תהליך ההכנה להשגת דעת ה'

כשההשכלה האלהית היא קטנה, אז הציור שמציירים את האלהות הוא גם כן קטן. וכיון שהתוכן האלהי הוא מבאר את ההקטנה האין סופית של האדם לפניו, אז אין לשער עד כמה האדם נעשה זוחל ובטלן על ידי יראת שמים שאין בה דיעה. ואיך יבוא האדם לידי השערה של הגודל האלהי, באופן שצורתו העצמית של הדר הנפש לא תיטשטש אלא תתרחב על ידי הרחבת כח המדע שלו. על ידי שחרור דמיונו ומעוף הגיונו, על ידי דעת העולם והחיים, על ידי עושר ההרגשה בכל ההויה, שצריך על זה באמת לעסוק בכל החכמות שבעולם, ובכל תורות החיים, ובכל דרכי התרבויות השונות ותוכני המוסר והדת של כל אומה ולשון, ובגדולת נפש ידע לזכך את כולם. ופשוט הוא שכל יסוד מדעו בתור ישראל, יהיה בנוי על יסוד התורה בהרחבתה היותר גמורה, וישתדל תמיד שדרכו לא תהיה מצומצמת, ודיעותיו לא תהיינה דחוקות ומרוסקות, אלא הולכות בהרחבה ובדרך בטוחה. אל ישיא על עצמו פחדים רבים, שמונעים את השכל מעבודתו, ואת הכחות הרוחניים משפעת השפעתם, רק יהיה בן חיל, ידע את העוז, את הטוב ואת הרע, ואת המקוריות העליונה שהכל נובע ממנה בצורה מסודרת, ההולכת ומשתלמת עם השתלמותו. ואז, לפי גדלו הנשמתי, תזרח עליו האורה האלהית, ונפשו תהיה גדולה, והענוה האלהית העליונה, המגדלת את כל הכשרונות כולם, תמלא את כל קרביו, וגבורה שמימית תאמצהו תמיד, ויעשה גדולות ונצורות לעצמו ולעולם כולו.

(ערפילי טוהר עמ' מ-מז)

כדי להגיע לידיעת ה' בצורה של גדלות ורוממות המתאים להערת השכל נדרשת הכנה רבה וארוכה.

יש להרחיב את כח המדע, לשחרר את הדמיון ומעוף הגיונו, להוסיף דעת העולם והחיים ולהעשיר ההרגשה לשם כך יש לעסוק בכל החכמות שבעולם ובכל דרכי התרבויות השונות, וכמובן צריך לזככם בגדלות נפש. ועיקר היסוד צריך להיות ידיעת התורה בכל הקפה³⁹.

עניין זה נוגע לסוגיה מרכזית ומהותית כיצד מגיעים לאמונה ולמוד המדע הא-לוקי?

38. התשובה האמונית מקבילה להערת התורה כפי שמוכח מדברי הרב, שהרי יסודה מחשבו של שחר ועונש. לעומתה התשובה השכלית מקבילה להערת השכל שיסודה ברצון ואהבה. (ראה בחוה"ל עבודת א-לקים פרק ג בתחילתו).

לדעת ר"ב הדרך להשגת ה' צריכה להיות ע"י פתוח כוחות הנפש והשכל בהדרגה (כ). ראשית המדע הטבעי אח"כ המדע ההכשרתי ולבסוף המדע הא-לוקי (א-ב). בילדות מתגלה באדם אור האמונה בטהרתו אך בעוצמה מוקטנת. מצד תודעתו מכיר וחש האדם את העולם הגשמי כיסוד המציאות. לאט לאט הוא מתוודע לחלקים נוספים גדולים וממשים יותר של הבריאה. ראשית לעולם הרגש והדמיון השכל והרצון שבאדם עצמו ואח"כ למציאות הרוחנית של העולמות העליונים, עד להכרה העליונה של ידיעת ה' כשורש הכל. אמנם האמונה היא היסוד הטבעי שבנפש, קודמת בזמן והיא גבוה מהשכל, אבל חוסר הכנה נפשית ושכלית מונע מאור האמונה להופיע במלואו³⁹.

יש להשוות את התהליך הלימודי של ר"ב לזה של הרב, ר"ב לא מפרט כל כך אך נראה שהרב עוסק במכלול רחב יותר של עניינים ע"מ לרומם ולהעשיר את הנפש, (ראה מבוא).

ה. האם וכיצד יש לחנך ליראת עונש

אמר ר"מ אר"י הרגיל בעדשים אחד לשלשים יום מונע אסכרה מבתו, אבל כל יומא לא, מ"ט משום דקשה לריח הפה. הערה מוסרית יש להסמך, שעדשים הם מאכל אבילים ובמזון המוסרי ראוי לפרקים ג"כ להעיר לב על חלק המוסרי של זכרון המיתה כהסיבות המתרגשות בעולם, ויראת העונש הפשוטה מביאה גם היא תכלית טובה ע"י מה שמשברת לבו של אדם להתרחק מגאווה שמביאה לשכחת השם ית'. אמנם רק לפרקים ראוי להשתמש בכח המוסרי הזה, אבל בתמידות ראוי להיות משתמש בצד הגבוה של המוסר, באהבת הטוב והצדק בנועם השם ית'. כי התמידות ברעיון המוסר הפשוט של יראת העונש מביאה לידי עצב ושיעמום, שבסתר הלב הוא מחולל דיעות רעות, כי האדם שלם בדיעותיו ובמידותיו רק בעת שנפשו שמחה, ואז שפתותיו שושנים נוטפות מר, ששמחת הנפש מרחבת את הדעת ומגבהת את הלב ביראת ד'. אבל קדרות הנפש ועצבונה מורידה את האור הנפשי עד שתקצר נפשו ולא יערבו לו דברי תורה וארחות יושר. כמו שע"י רוע העיכול יש לו ריח הפה, שלא יטעם טעם הגון במאכלו, וביותר יחסר לו הצד הרוחני שהוא הריח הטוב שנלוה אל כל מאכל במצב הבריאות הנכונה. כמו כן הנלקה בעצב יותר על המדה, תרד מעלת נפשו ולא ירגיש ההוד שבמאור התורה ודרכי היושר, ע"כ לא יפריז בזה על המדה כ"א לפרקים באורח חכמה, כדי להפיק התועלת הרצויה להנצל משחיתות היצר.

(עין איה ברכות ב פרק ו פס' ל')

בדברי ר"ב יש ביטוי נרחב לרעיונות המבוססים על יראת העונש (הערת התורה) המשברים את גאותו של האדם. לדעת הרב יש להשתמש ברעיונות אלו בשיעור מועט ביותר. עיקר החינוך צריך לפנות לכון של הערת השכל אהבת הטוב והצדק.

39. ראה רמב"ם מו"א א, ל"ד. מלות הגיון לרמב"ם פרק יד וכן כוזרי הא.

פרק ט' - מקומה של הגאווה

(פרק ט' בשער הכניעה)

פרק שלם מוקדש לדין בשאלה "האם יתכן שיתקבצו בלבו של האדם זחיות הדעת והענווה יחדיו". בדבריו בהמשך משמע שהדגש בשאלה אינו האם אפשר להיות באותו זמן בעל ענווה וגאווה ("יחדיו") אלא על עצם הלגיטימיות של הגאווה. בהקדמה לשער מנה ר"ב שורה של התנהגויות הנובעות מהשורש הרע של הגאווה וגסות הרוח, מכאן נראה לכאורה שיש לדחות את הגאווה כליל. מאידך מצאנו (בפרק י' משער עבודת ה') ששיטתו של ר"ב היא שלכל תכונה בנפש יש מקום ומקומה של הגאווה הוא ביחס לרשעים ולכופרים. כלומר לכל התכונות בנפש יש שימוש חיובי ואין הם פסולות לגמרי. הבעיה היא בשימוש לא נכון במידות מתוך הרגל או חוסר הבנה. כאן מעמיק ר"ב את דיונו, הוא לא מסתפק בגאווה כלפי רשעים שביטויה הוא בעיקר בהתנהגות מעשית כלפי חוץ. אלא שואל האם יש לגאווה מקום חיובי כביטוי נפשי פנימי של האדם.

לדעת ר"ב יש מקום לגאווה במעלות הרוחניות בלבד. כל זה בתנאי שגאווה זו תביא את האדם להוסיף מעשים טובים ולא יסתפק במה שכבר עשה. וכן שיוסיף הודאה לה' ולא חלילה יזלזל באחרים. לדבריו גאווה שכזו אינה עומדת בניגוד לענווה ולכן יכולה להתקיים ביחד עמה.

מקורות והערות לפרק ט'

מקורות מחובת הלבבות

אבל אם יתכן להתקבץ בלב המאמין הכניעה והגאווה אם לא. אומר בתשובת זה כי הגאווה מתחלקת לשני חלקים. אחד מהם גאות האדם בגופו ובעניני גופו ותקונו הגופיים והחלק השני גאותו במעלותיו הרוחניות בחכמה והמעשה הטוב בעבור עבודת הבורא, וכל גאווה שתהיה מחמת הגופיים היא מרחקת הכניעה מן הלב... אך הגאווה שבמעלות הרוחניות מתחלקת לשני חלקים. אחד מהם מגונה והשני משובת. המגונה שיתגאה האדם בחכמתו והצדיק במעשהו וגורם זה שירבה בעיניו ויספיק אצלו מה שקדם לו מהם ולחשוב שדי לו במה שיצא לו מן השם הטוב והשבח אצל בני אדם... והמשובח כשמתגאה החכם בחכמתו והצדיק במעשהו הודאה לגודל טובת הבורא עליו בהם ושמחה בעבורם ויגרום לו להוסיף ולהשתדל בהם וזאת הגאווה אינה מזקת לכניעה ולא מרחקת אותה ובכמות אמר הכתוב (דה"ב יז) ויגבה לבו בדרכי ה' אך היא מסייעת אותה ומוסיפה בה כמ"ש (משלי כב, ד) עקב ענווה יראת ה':

(כניעה פרק ט')

מקורות מדברי הרב

א. גאווה דקדושה

למוסר נמרץ וגדול צריכים חכמי ארץ ישראל, תוכחה גדולה אנוחנו חייבים להוכיח אותם, אבל תכן המוסר הזה הפכי הוא מכל מוסר נהוג שבעולם. המידות הקשות, המביאות לאדם להעמיד את ערכו הפרטי ולהגביר את כח פעולתו, כל העולם כולו הוא לקוי מרובי השפעתו, עד שכל אומה אומרת "אני ואפסי עוד", וחפצה לבסל את כל העולם כולו, ולבלע אותו. על כן שוקדים חכמי המוסר אשר מעולם בישראל ובאדם לרכך את קשי הלב, להחליש את האבירות, להכניע את הגאווה, וכל הסעיפים היוצאים מאלה הסוגים. לעומת זה הנה המוסר המצטרך אל המעולים, אל הנתבעים מאור נשמתם להיות גדולים ואדירים, הוא ההפך מזה. הנדיבות העדינה מרחבת את הלב כל-כך ומעדנת את הרגש, עד אשר את הכל הוא מרגיש. את כל הצער שבעולם הוא חש, וחפץ לעזור ולהושיע, ורק על עצמו הוא שוכח. מהלכי הנטיות של בעלי הנשמה העדינה, שהיא כוללת באמת עולם מלא, ובאהבתה את עצמה היא אוהבת את הכל והיא מוכנה לשכח את עצמה כליל, הולכים הם הפוכים מנטיותיהם של רוב הבריות: הם נזרמים מהכלל אל הפרט. השריים בעולם הנם בעיניהם הם עצמם, הליקויים כולם שבנפשם מתגלים בהם באספקלריא צחה, והאור והיתרון כבוש ומכוסה מהם. אלה הנם עניו ארץ, שאחר שהם מתרוממים בחשבון ובדעה, באור ובקדושה, ממלאים את העולם כולו אור וחיים. ממין זה הנם תלמידי-חכמים שבארץ-ישראל... אמנם זאת היא מדת כל נדיבי לבב, כל גדולי עולם, שהושיעו את כל העולמים בהשפעתם, להיות שפלים ונמוגים, וגם פחדנים וענותנים יותר מדאי, קודם שמתבררת להם חובתם, המעטרותם עז ומשימה בידם גבורה וקוממות. לאלה הננו צריכים לקרא קריאה גדולה, להודיעם מהררי ציון עצמם, שהם חיים חיים גדולים ושרב עז ותעצומות בידם, שהם הנם מוכשרים לפלש נתיבות ממקורה של תורה, מתורת ארץ ישראל ממש, שתחזור ותאיר את כל העולם כולו בכבודה. לא במה שתחקן, במעט או בהרבה, את הסגנון של החדוש, הפלפול והדרוש, שבגולה, תראו את כחותיכם הנפלאים, יושבי ארץ חיים, תעודה גדולה וגבוהה הרבה יותר ויותר מזה יש לכם. אתם צריכים להחזיר לנו את עסרת עוזה של תורה מקדושת חיינו הקדמונים ליושנה, אתם צריכים להתנשא לרום פסגת הנשמה האלהית, המשוטטת על הררי ציון, לינק מזיו טל אורותיה הכולל כל. רוח חיים פנימי יחל לפוח בלבבכם מחיי נשמות של אייר ארץ חיים, הקדושה העתיקה הישנה הנרדמת ומעולפת ומתעוררת וקמה לתחית קודש, החיים החדשים המתעוררים והסוערים בדבר ד' לתקומת עם קדשו, הגבורה והענווה, התורה והעבודה, יראת רוממות של אין-סוף והוד אהבת אלהים חיים, ימלאו לבבכם מטל חרמון שיורד על הררי ציון. הגללה והנסתר, התלמוד והמעשה, הניו והכת, ימלאו את רוחכם, והעושר והכבוד יבא אחרינו וימשך, "עניותא וטפשותא ומרעין בישין" ינוסו ויברחו מהד קול חיי ארץ צבי, הקיצו ורננו במרום ציון...

(אורות התורה פרק יג, ח')

קטנות האמונה, וריחוקו של אדם מן הקדושה העליונה, בא מתוך שאין בידו לרומם את ערך עצמו עד שיקבע בלבו הרעיון הגדול, איך שגדולה אלהית ראויה לו.

הגדולה העליונה, המסערת את כל רעיון מוגבל, אשר להמחשבה האלהית, היא באימה הנורא מגרשת את רוח האדם מגבולה, כל זמן שלא ירומם וינשא, במחשבתו של קודש ובארחות חיים של טוהר, לחוש בעצמו את התאמתו לגדולה זו. וכיחוד הדבר נוגע לישראל. קרבת האלהים הלאומית צריכה אמונה גדולה של גאות לאומית, במדה רוממה כ"כ, עד שיקבע בלב הרעיון העליון, שההתגלות האלהית ראויה לה.

אמנם גאות קודש זו כשם שהיא עדויה בגאון כך היא שבוצה בענוה גדולה. והענוה האלהית הבאה מתוך הגדולה, ומתחברת עמה, היא מופיעה על האופי הנשמתי של כנסת ישראל, ואמונתה בקרבתה אל אל עולם קונה שמים וארץ אשר אין חקר לגדולתו משתרשת בתוך מעמקי נשמתה, והיא מתקדשת ומתעלה, משתחררת, ומכינה עצמה לגאולה שלמה. (אורות ישראל פרק ו' ח')

בחינה גדולה צריך לבחון כל מעמיק במסתרי נפשו, ברגש הגאווה, איזהו הרגש הפסול המעביר את האדם על דעתו ועל דעת קונו, ואיזהו הרגש העדין המרחיב דעתו של אדם ומזכירהו את היותו הרוחנית המלאה הוד ותפארת. פעמים רבות ליבו של אדם מלא עוז, שלפי הסקירה הראשונה תהיה דומה התמונה של תכונה זו לתמונה של גאווה, אבל אחרי הבירור ימצא שהוא רק מתמלא אומץ באור האלוהי הזורח בנשמתו, והוא חוזר אז גאות ד, ואם יכריח את עצמו להיפרד מגאווה זו, לא די שלא יעשה לנפשו שום טובה, עוד ישחו כל כוחותיו הרוחניים, ובחמת עצבות ילך קודר שחוח, ובדעתו יחשב שהצורה של הדכאות היא קרבת אלוהים, בשעה שהיא באמת הרחקה ונסיגה לאחור.

(מידות הראיה, גאווה כה)

שני מאפיינים יש לגאווה הלגיטימית אצל חוה"ל, ראשית זוהי יותר שאיפה ורצון לגדול מאשר גאווה כפשוטה, שנית הגאווה היא "החכם בחכמתו והצדיק במעשיו" כלומר גאווה על בחירתו הטובה.

הרב רואה צורך גדול בגאות קודש⁴⁰ שהאדם יכיר את ערכו ומקומו ויפנה מבטו לעסוק בעניינים נעלים. לדבריו מחמת הגלות אנו לוקים בענוה יתירה שמתבטאת בשכחת עצמנו. אנו זקוקים לגאות קודש עליונה ע"מ להתעלות ולהתאים לתפקיד הנשגב המיועד לנו בפרט כעת בזמן אתחלתא דגאולה בא". זוהי אינה גאווה שמסלפת את תמונת המציאות ומדמיינת שאנו גדולים יותר ממה שאנו באמת. אלא זוהי הכרה עצמית עמוקה וישרה המתייחסת למציאות הנשמטית הענקית שלנו. אולם המוקד של גאווה זו אצל הרב אינו באני הפרטי מצד השתדלותו אלא בהארת הנשמה העליונה המופיעה בנו שלא בבחירתנו, זהו האור הא-לוקי הזורח בנשמתנו⁴¹.

40. ראה העיבץ בסידורו "בית יעקב" ע"מ 9 "אי לואת מרגלא בפומי ששיערתי פחיתות כללי בבני אומיתנו מחסרון מידת הגאווה בעוה"ד".

41. להרחבה ראה עמ' 6 הערות (635) (636).

ב. הקשר בין גאווה לענווה

עיין במקור מדברי הרב שהובא לעיל בפרק ח' סע' ג.

כאן לענייננו החידוש הוא בקשר בין הגאווה לענווה שמופיעות תמיד יחדיו. באופן שלילי מתוך שכחת ה' ואז זוהי ענווה פסולה וגאווה פסולה. או באופן חיובי מיסוד ההתגלות הא-לוקית שבנשמה ואז הענווה ראויה והגאווה רצויה.